

© AZƏRBAYCAN ORNİTOLOJİ CƏMIYYƏTİ

E.H.Sultanov, T.Ə.Kərimov, A.F.Məmmədov,
Ə.S.Səmədov, Ş.A.İsayev, G.N.Cəbrayılı

İMPERATOR QARTALI, LEŞYEYƏN VƏ ÇÖL MUYMULU AZƏRBAYCANDA

صندوق محمد بن زايد
للمحافظة على الكائنات الحية
The Mohamed bin Zayed SPECIES CONSERVATION FUND

NAXÇIVAN, “TUSİ”, 2011

E.H.Sultanov, T.Ə.Kərimov, A.F.Məmmədov,
Ə.S.Səmədov, Ş.A.İsayev, G.N.Cəbrayılı.
**İMPERATOR QARTALI, LEŞYƏYƏN VƏ
ÇÖL MUYMULU AZƏRBAYCANDA.** Naxçıvan,
Tusi, 2011, 74 s.

Baş redaktor: biologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Elçin Sultanov

Redaktor: biologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Arzu Məmmədov

Şəkillər: Elçin Sultanov, Arzu Məmmədov,
Tahir Kərimov, Gündüz Cəbrayılı, Hartmut
Müller, İNTERNET.

ISBN 978-9952-8037-1-6

*Broşür Azərbaycan Ornitoloji Cəmiyyətinin
Elmi Şurasında müzakirə edilmişdir.*

Broşür müəlliflərin Qızılqşkimilər dəstəsinə məxsus bu üç növün Azərbaycan ərazisində öyrənilməsinə həsr olunmuş çoxillik tədqiqatlarının nəticəsində işlənmişdir. Müəlliflər növlərin Azərbaycan ərazisinə uçub gəlmə vaxtı, yuvalama yerlərinin müəyyənləşdirilməsi, müasir vəziyyətləri haqqında məlumat verməklə yanaşı, onların qarşılaşdıqları təhlükələr və mühafizə üsullarını da göstərmişlər. Broşür ornitoloqlar, təbiətsevərlər və tələbələr üçün nəzərdə tutulmuşdur.

11401102

M ————— 6511 qrifli nəşr.

1140 - 36

278445

M Ü N D Ə R İ C A T

Giriş	6
1.Ədəbiyyat məlumatı	7
2.Metodika və tədqiqatçılar	19
3. İmperator (məzar) qartalı	23
3.1.Azərbaycanda imperator qartalının yuvalama xüsusiyyətləri.....	23
3.2. İmperator qartalının Azərbaycanda qeydə aldığımız yuvalama yerləri.....	24
4. Leşyeyən	38
4.1. Azərbaycanda leşyeyənin yuvalama xüsusiyyətləri.....	38
4.2. Leşyeyənin Azərbaycanda qeydə aldığımız yuvalama yerləri.....	39
5. Çöl muymulu	49
5.1. Azərbaycanda çöl muymulunun yuvalama xüsusiyyətləri.....	49
5.2. Azərbaycanda çöl muymulunun qeydə aldığımız yuvalama düşərgələri.....	51
6. İmperator qartalı, leşyeyən və çöl muymulunun sayına təsir edən amillər	54
Nəticələr	56
Ədəbiyyat siyahısı	58
Əhalinin ekoloji marifləndirilməsi məqsədilə, Azərbaycan Ornitoloji Cəmiyyəti tərəfindən növlərə aid tərtib edilmiş plakat, broşura və bukletlər	72

GİRİŞ

Azərbaycanda imperator qartalı, leşyeyən və çöl muymulunun öyrənilməsi və onların səmərəli mühafizə yollarının müəyyən edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Respublikanın ərazisində rast gəlinən yırtıcı quşlardan yüksək qorunma statusuna məhz bu növlər daxildir. Belə ki, leşyeyən Beynəlxalq Təbiəti Mühafizə İttifaqının təsnifatına görə *Endangered (Ed)*, yəni Təhlükədə Olan növ statusuna malikdir (bu statusdan yüksək yalnız Böhran Vəziyyətində Olan –CR statusu var). Qalan 2 növ isə *Vulnerable (VU)*, yəni Həssas statusuna malikdirlər.

Qeyd edilən hər 3 növ aldığı statusla bağlı olaraq, SİTEC (Vəhşi heyvanların ticarətinin məhdudlaşdırılması haqqında), Bern (Avropada Vəhşi Təbiətin qorunması haqqında) və Bonn (Köç edən quşların və heyvanların qorunması haqqında) konvensiyalarına daxil edilmişlər. Bundan başqa hər növün həm də Avropa qorunma statusu vardır. Çöl muymulunun sayı hələ də bərpa olunmamış (*H*) növ kimi, leşyeyən isə təhlükəyə yaxın olan növ (*NT*) statusu ilə Avropada qorunur. İmperator qartalı nadir (*R*) növ kimi Avropada mühafizə edilir (Sultanov, Kərimov, 2007; www.iucn.org). Məhz buna görə də quşların ümumdünya strategiyası çərçivəsində, çoxsaylı növlərlə müqayisədə belə növlərin ilk növbədə öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilir.

Bu növlərin vurulması, tutulması, ümumiyyətlə təbiətdən hər hansı bir üsulla götürülməsi qəti qadağan edilmişdir. Növlər “Azərbaycan Respublikasının Heyvanat Aləminin Qorunması haqqında” qanun və digər təbiəti mühafizə qanunları ilə ciddi qorunurlar. Qanunları pozanlar yüksək məbləğdə cərimə və digər üsullar ilə cəzalandırılırlar.

ƏDƏBİYYAT MƏLUMATI

İmperator qartalı (*Aquila heliaca*), leşyeyən (*Neophron percnopterus*) və çöl muymulunun (*Falco naumanni*) Azərbaycanda öyrənilməsi 100 ildən artıq bir dövrü əhatə edir. Azərbaycanda bu növlər haqda ilk elmi məlumat hələ XIX əsrdə rus tədqiqatçıları M.Boqdanov (1879), Q.Radde (1884) və N.Dinnik (1886) tərəfindən verilmişdir. Bu növlərin həmin dövrdə yayılması barədə Q.Radde tərəfindən verilən məlumatlar daha əhəmiyyətlidir. 1831-ci ildə Dantsiq (indiki Qdansk) şəhərində, alman ailəsində doğulan Q.Radde 1863-cü ildə Tiflisi daimi yaşayış yeri seçərək bütün Qafqaza olduğu kimi Azərbaycan ərazisinə də ekspedisiyalar təşkil edir. O, 1884-cü ildə nəşr etdirdiyi “Орнитологическая фауна Кавказа” (*Ornis caucasica*) əsərində Qarabağ, Muğan, Talış və Xəzər sahili ərazilərdə digər quş növləri ilə yanaşı leşyeyəni, imperator qartalını və çöl muymulunu da qeydə alaraq onların təsvirini vermişdir. M.Boqdanov müşahidələri barədə “Птицы Кавказа” (1879) kitabında məlumat vermişdir.

Sonrakı illərdə K.Satunin (1907, 1912); P.Serebrovski (1925); A.Dementiyev (1951); K.Qəmbərov (1954, 1958, 1975); A.Xanməmmədov (1960); N.Burçak-Abramoviç və Qəmbərov (1961); M.Patrikeyev (1992, 2004); A.F.Məmmədov (2005, 2006, 2007), E.H.Sultanov, T.Ə.Kərimov, A.F.Cabbarova (2006),; E.Sultanov, T.Kərimov (2007); E.H.Sultanov, T.Ə.Kərimov, Ş.A.İsayev (2007); T.Kərimov, Ş.Talıbov (2008) və digərləri tərəfindən bu növlərə dair məlumatlar verilmişdir.

İMPERATOR (məzar) QARTALI (AQUILA HELIACA, SAVIGNY, 1809). İmperator qartalı dünya üzrə təhlükəyə həssas (VU), Avropada isə nadir növ (R) statusuna malikdir. SİTES, Bonn, Bern konvensiyalarına və Azərbaycanın Qırmızı Kitabına daxildir.

Arealı (yayılma ərazisi) Avropa və Asiyada, Macarıstandan Çinədək yayılmışdır. Meşənin və çöl landşaftının açıq sahələrində rast gəlinir. Demək olar ki, birinci növbədə meşə və çöl zolaqları arasında yerləşən meşəçöl zolağının quşudur. Azərbaycanda bir yarımnövü (*Aquila h. Heliaca Savigny, 1809*) olduğu göstərilir. Respublika ərazisində köçəri statusu barədə ədəbiyyatda müxtəlif fikirlər söylənilir. Belə ki, bəzi mənbələrdə müəlliflər quşun bütün mövsümlərdə rast gəldiyini qeyd etsələr də, yuvalamasının dəqiq müəyyən edilməmiş olduğu (Mustafayev, 2000; 2004), digərlərində isə Azərbaycan ərazisinə aprel ayında gəlib, sentyabr-oktyabrda uçub getdiyi, yalnız Salyan, Muğan, Lənkəran kimi bəzi aran rayonlarının çöllərində seyrək qışladığı qeyd edilir (Mustafayev, 1977).

Qeydə alındığı ərazilər. Q.Radde (1884) XIX əsrin 2-ci yarısında Azərbaycana təşkil etdiyi ekspedisiyalarında bu növü yay mövsümündə Şəki rayonu ərazisində, Muğan düzündə, Babadağ, Qusar ərazisində Şahdağda, eləcə də indiki Altıağac, Pirqulu, Qızılağac və İsmayılı qoruqları ərazilərində qeydə almışdır.

1925-ci ildə P.Serebrovski, imperator qartalını yay mövsümündə Alazan çayı sahillərində, Şəki, eləcə də Xaçmaz düzənliklərində müşahidə etmişdir. Sonralar, yəni 1965-ci ildə bu növ həmin ərazilərdə A.Xanməmmədov və Q.Mustafayev tərəfindən qeydə alınmışdır (Mustafayev, 2000, 2004).

Növ Böyük Qafqaz ərazisində yaz və payız köçündə də qeydiyyatı alınmışdır. Yaz köçündə aprel ayında uçuşda, A. Butyev tərəfindən 11 noyabr 1989-cu ildə isə Samur deltasında Dağıstan payız köçündə müşahidə edilmişdir. K.Qəmbərov 25 noyabr 1975-ci ildə payız köçü zamanı Mingəçevir ərazisində qeydə almışdır. Böyük Qafqazın cənub ətəklərindəki Bozdağ silsiləsinin Ağdaş və Göyçay ərazilərində, Turyançay qoruğu sahəsində yay mövsümündə qeydə alınması barədə M.Patrikeev tərəfindən məlumat verilir. Növ Kiçik Qafqazda Murovdağın Gamişdağ və Dəlidağ sahəsində, Laçın dağlarında yayılmışdır (Patrikeev, 2004).

Qartalın Kür-Araz ovalığında Kürətrafı tuqay meşələrində yayılması barədə də məlumatlar verilmişdir. Müxtəlif illərdə K.Qəmbərov (1975), A.Abuladze (2001), M.Patrikeyev tərəfindən 1989-1990-cu illərdə Qarayazı qoruğunun, Şəmkir və Bərdə rayonlarının Kürqırağı tuqay meşələrində qeydə alınmışdır (Patrikeev, 2004). Həmin müəlliflər bu növün tuqay və dağətəyi meşələrdə, çay sahilboyu və yarımşəhra otlaq sahələrdə yuvaladığını qeyd etsələr də, konkret yuva yerini və yuva şəraitini göstərməmişlər.

Digər bir ədəbiyyatda da bu növün fərdlərinin Azərbaycanda dağətəyi rayonlarda və dağa söykənən aran yerlərində, qayalı, yarpaqlı və seyrək ağaclı ərazilərdə qeydə alındığı, teleqraf və elektrik dirəklərində dincəlib gecələdikləri göstərilir. Eyni zamanda çox nadir növ kimi 200-250 km marşrutda tək-tək müşahidə edildiyi və leşlə qidalandığı qeyd edilir (Mustafayev, 2000; 2004)

Yuvalama yerləri və sayı. Çay kənarlarında, düzənlik ərazilərdə hündür ağaclarda yuva qurur. Mart ayında yumurta qoyur, iyunda yuvada iri balalar görünür

və onlar bir ay yuvada yemləndirilirlər. Yuvadan bir neçə il istifadə edirlər (Sultanov, Kərimov, 2007).

1989-1991-ci illərdə çoxalma dövründə imperator qartalının sayının Azərbaycanda 40-50 cütdən ibarət olduğu göstərilir. 1989-cu il 8-11 aprel tarixində aparılmış müşahidələr zamanı Türyançay qoruğu ərazisində bir cütün yuvalaması qeydə alınmışdır. Həmin ilin iyunun 10-da Qarayazı meşələrində 20 metr hündürlüyə malik ağacda olan bir yuvada kürtyatma müşahidə edilmişdir. 1 iyul tarixində həmin yuvada 2 cavan bala qeydə alınmış və həmin balalar arasında heç bir aqressiv münasibətlərin olmadığı göstərilmişdir (Patrikeev, 2004).

1989-1991-ci illərdə Alazan çayının hər iki sahilində 8-10, Qarayazı meşələrində 3-4, Şəmkir ərazisində 1-2, Türyançay qoruğunun Göyçay sahəsində 2-4, Babadağda 2, İsmayilli qoruğunda 2 cütün yuvalaması haqda məlumat verilmişdir (Patrikeyev, 2004).

E.Sultanov və T.Kərimov 2003-2006-cı illərin fevral, may, iyun, avqust, noyabr və oktyabr aylarında Babadağda bir fərd, Türyançay qoruğunda 10 fərd (3 yuva), Qəbələ ərazisində 5 fərd (2-si bala), Şirvan qoruğu ətrafında 1 fərd, Qanıx çayı sahilində 4 fərd (1 yuva), Gəncə şəhəri ətrafında havada 8 cavan fərdin qeydə alınması barədə məlumat vermişlər (Sultanov, Kərimov, 2006; 2007).

Qışlama dövründə sayı. XX əsrin 20 və 60-cı illərində Muğanın cənubunda, Şirvan qoruğunda, Şəki, Xaçmaz, Lənkəran düzənliklərində seyrək qışlamaları barədə fraqmental məlumatlar mövcuddur (Sultanov, Kərimov, Cabbarova, 2006). K.Şubin 1981-1982-ci

illərdə Qızılağac qoruğunda 2-4 fərdin qışladığını qeydə almışdır (Patrikeyev, 2004).

LESYEYƏN (NEOPHRON PERNICOPTERUS, LINN. 1758). Dünya üzrə Təhlükədə Olan (Ed), Avropada Nadir Növ (R) statuslarına malikdir. SİTES, Bonn, Bern konvensiyalarına daxildir (Sultanov, Kərimov, 2007). Azərbaycan ərazisində yuvalayan növdür. Respublikanın ərazisinə mart-aprel ayında gəlir, oktyabrda köçüb gedir. Yalnız isti və quraq keçən qış aylarında az sayda qalıb qışlayırlar (Mustafayev, Qəmbərov, 1977).

Qeydə alındığı ərazilər. Azərbaycanda dağ və dağətəyi zonalarda yayılıb. Bozdağ, Naxçıvan MR, Zuvand və digər ərazilərdə quraq iqlimli qayalı sahələrdə qeydə alınır. Qida tapmaq üçün aran və Xəzər sahili ərazilərə də enir. Çox ehtiyatlı quşdur, yuvalarına yaxınlaşdıqda sakitcə uçub gedir. Çox hündürdə süzür. Səsi fit səsinə bənzəyir (Mustafayev, Qəmbərov, 1977).

Əsasən leşlə qidalansa da, tısbağaları, ilanları və kərtənkələləri də ovlayır. Leş üzərinə başqa quşlardan tez gəlir. Bir leş üzərində 15-20 fərdini görmək olar. Heyvanxanalarda digər yırtıcı quşlarla birlikdə sakitcə yaşadığı göstərilir (Mustafayev, 2004).

Yayılma yerləri barədə ilk məlumatlar Q.Radde (1884) və K. Satunin (1907, 1912) tərəfindən verilmişdir. Q.Radde bu növü Zaqatala qoruğunda, K.Satunun isə Naxçıvan ərazində qeydə almışdı. Sonrakı illərdə Naxçıvan ərazisində - Nehrəmdağ, Küküdağ və İlandağda, Ordubad və Şahbuz rayonları ərazisində Q.Sosnin və A.Laister (1942) A.F.Məmmədov (2005, 2006, 2007) tərəfindən də müşahidə edilmişdir.

Kiçik Qafqazın digər ərazilərində bu növ K.Həsənov tərəfindən qeydə alınmışdır. O, növün Murovdağ silsiləsinin Kəpəz, Camışdağ, Dəlidağ sahələrində və Laçın dağlarında yayıldığını göstərir (Patrikeev, 2004)

1950-ci illərdə yayılma yerləri barədə məlumat K.M.Qəmbərovun məqaləsində verilmişdir (1954). Növün yay mövsümündə Böyük Qafqazın Oğuz-Qəbələ (Ləzə), Şahdağ və Babadağ ərazisində, Pirqulu və Altıağac qoruqlarında yayılmalarını göstərir. K.Ələkbərov və R.Mustafayeva leşyeyənin Zaqatala qoruğunun subalp, alp qurşaqları üçün adi növ olduğunu, qoruq ərazisinə gəlmə xarakterinin məlum olmadığını, qoruq ərazisində qışlamadığını və qidalanma zamanı leş üzərində toplaşdıqlarını müəyyən etmişlər (Mustafayeva, 1977)

Böyük Qafqazın cənub ətəklərindəki Bozdağ silsiləsində (Turyançay qoruğu, Mingəçevir ətrafı) və yaxın ərazilərdə (Korçay, Ceyrançöl) yayılmaları V.Vinoqradov və S.Çernyayevskaya (1965) tərəfindən qeydə alınmışdır.

Ədəbiyyatda Talış dağlarının Zuvand sahəsində yayılmaları barədə məlumat verilmişdir (Patrikeev, 2004).

Leşyeyən yalnız dağlıq ərazilərdə deyil, eyni zamanda düzənlik ərazilərdə də müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən qeydə alınmışdır. Belə ki, bu növ K.Satunun (1912), K.Qənbərov (1958), V.Vinoqradov və S.Çernyayevskaya (1965), A.Butiyev (1989) tərəfindən Muğan düzü, Qızılağac qoruğu və Samur çayının deltasında müşahidə edilmişdir (Patrikeev, 2004).

Qobustan və Abşeron ərazisindəki Ceyrankeçməz, Pirsaat çayları boyu yüksəkliklərdə, Çeyildağ, Ağdaş, Qarğabazarı adlı sahələrində leşyeyən N.Burçak-

Abramoviç və K.Qəmbərov (1961), M.Patrikeyev (2004) tərəfindən qeydə alınmışdır.

Yuvalama yerləri və sayı. N.Burçak-Abramoviç 1947-1948-ci illərdə apardığı müşahidələr zamanı leşyeyənin Qobustan ərazisindəki Qarğabazarı dağında yuvalamasını qeydə almışdır. K.Satunin (1907) və K.Qəmbərov (1975) da Azərbaycanda yuvalamasını qeyd etmişlər. Bozdağın Türyançay sahəsində kürtyatmaya aprelin 7-8-də başladıkları müəyyən edilmişdir (Patrikeyev, 2004). Aprel ayında yuvalamağı haqda məlumat Q.Mustafayev və K.Qəmbərov tərəfindən də göstərilmişdir (1977).

V.Vinoqradov və S.Çernyayevskaya (1965) 1961-1962-ci illərdə apardıkları müşahidələrində Türyançay qoruğunun Bozdağ silsiləsinin Ağdaş sahəsində 2 cüt, Göyçay sahəsində isə 4 cüt leşyeyənin yuvaladığını müəyyən etmişlər.

1989-1990-cı illərdə aparılan tədqiqatlar zamanı Babadağ ərazisində 4-5, Zuvandda isə 10-15 cütün yuvalaması barədə ədəbiyyat məlumatı vardır (Patrikeyev, 2004). Müəllif 1980-1990-cı illərdə yuvalama dövründə Azərbaycan üçün leşyeyənin ümumi sayının 80-100 cüt olduğunu göstərir.

A.Abuladze leşyeyən qartalın Qafqaz populyasiyasının vəziyyətinin yaxşı olduğunu və 1990-cı ildə sayının 400-450 cüt olduğunu qeyd etmişdir. O, göstərmişdir ki, bu sayın 200 cütü Azərbaycanın, 150 cütü Gürcüstanın, 50 cütü Şimali Qafqazın və 40-50 cütü Ermənistanın payına düşür. Qazaxıstanda sayı isə 1500-2000 cüt təşkil edir (www.rbcu.ru.information).

Qışlama dövründə sayı. Qış mövsümündə Q.Radde (1884) Qarayazı və Muğan düzündə,

V.Vinoqradov və S.Çernyayevskaya (1965) 1961-1962 illərdə Turyançay qoruğunun Bozdağ sahəsində, A.Laister və Q.Sosnin (1942) isə 1942-ci ildə Naxçıvan MR ərazisində qışlamalarını qeyd etsələr də, sayları barədə məlumat vermirlər.

ÇÖL (bozqır) MUYMULU (*FALCO NAUMANNI*, LINN., 1758). Çöl muymulu Avropada keçmişdə sayı azalan hələ də bərpa olunmayan növ (*H*) kimi, dünyada isə təhlükəyə həssas növ (*VU*) statusu ilə qiymətləndirilib qorunur. SİTEC, Bern, Bonn konvensiyalarına daxil edilmişdir (Sultanov, Kərimov, 2006, 2007). Azərbaycanda yuvalayan növdür (Mustafayev, Qəmbərov, 1977).

Qeydə alındığı ərazilər. Azərbaycanda bu növ haqqında ilk məlumat XIX əsrdə Q.Radde (1884) və V.Boqdanov (1879) tərəfindən verilmişdir. Onlar çöl muymulunu yay mövsümündə Yevlax, Bərdə, Ucar, Zərdab Şuşa, Laçın, Camışdağ, Qarayazı ərazilərində və Muğan düzündə qeydə almışlar.

XX əsrin əvvəllərində K.Satunin (1907, 1912) Qafqazın ornitofaunasına dair yazdığı məqalələrində çöl muymulunu Alazan vadisi və Cəbrayıl ərazisində qeydə alması haqda məlumat vermişdir. Sonrakı illərdə P.Serebrovski (1925), A.Dementiyev (1951), K.Qəmbərov (1954, 1975) bu növ haqqında bəzi məlumatlar vermişlər.

XX əsrin 60-cı illərində N.Burçak-Abramoviç (1963) Qobustanda Qarğabazarında, N.Drozdov (1963) Xaçmaz, Kürdəmir, Ucar, Zərdab, Bərdə, Yevlax ərazilərində çöl muymulunun yuvalamasını müəyyən etmişlər.

V.Vinoqradov və S. Çernyavskaya (1965) bu növün Bozdağda, Qızılağac və Turyançay qoruqlarında yuvalamasını qeydə almaqla bərabər, onun Qızılağac qoruğunda payız köçünün avqustdan başlayaraq sentyabrın 14-dək davam etdiyini müşahidə etmişlər.

Sonrakı illərdə K.Qəmbərov (1975) tərəfindən çöl muymulu Korçay və Şəmkirin tuqay meşələrində qeyd olunmuşdur. Q.Mustafayev qeyd edir ki, (2004) çöl muymulu çöllərdə, yarımsəhralarda, bağlarda, parklarda, meşə kənarlarında, yaşayış məntəqələrindəki meşə əkinlərində məskunlaşır.

Yuvalama yerləri və sayı. Q.Mustafayev və A.Xanməmmədov (1965) 1961-1962-ci illərdə Ordubad, Culfa, İlandağ, Babək, Nehrəm ərazilərində yuvalama düşərgələrinin 5-15, bəzilərinin isə 35 cütdən təşkil olunduqlarını öyrənmişlər. Həmin illərdə Q.Mustafayev və A.Xanməmmədov (1968) çöl muymulunun Azərbaycana mayın birinci yarısında gəlib, sentyabrda getdiklərini və hər yuvada 3-5 yumurtanın olduğunu, balanı yuvada bir ay siçanabənzər gəmiricilər və xırda sürünənlərlə bəslədiklərini müəyyən etmişlər.

A.Q.Mustafayev 1990-cı ildə Bərdə və Kürdəmir rayonları ərazisində bu quşun iki yuvalama düşərgəsinin 30, üç düşərgəsinin isə 57 yuvadan təşkil olunduğunu və kürtyatmanın 28-29 gün davam etdiyini öyrənmişdir. Onun qeydiyyatına görə bu quş yuvalamağa Ağsu ərazisində mart, Kürdəmir və Turyançay ərazilərində isə aprel ayında başlayır (Patrikeyev, 2004).

Q.Mustafayev qeyd edir ki, (2004) çöl muymulunun sayı adi, bəzi yerlərdə isə azsaylıdır. Qızlarquşu və başqa quşların qazdığı yuvalarda, evlərin damlarında, divar yarıqlarında yuvalayır. Çox vaxt sağsağan, qarğa və zağca yuvalarını tutur. May-iyunda 3-

5, bəzən isə 9-a qədər yumurta qoyur. Kürtyatma 26-28 gün, cücələrin yuvada yemlənməsi 30 gün davam edir. Onlar siçanabənzər gəmiricilər, cücülər, eyrenis və başqa xırda ilanlarla qidalanırlar.

1980-1990-cı illərdə yuvalama dövründə bu növün respublika ərazisində sayının 500-800 cütdən ibarət olduğu haqda məlumat Q.Mustafayev tərəfindən verilmişdir (Patrikeyev, 2004). Həmin illərdə Azərbaycanda çöl muymulunun sayının təqribən 500 yuvalayan cütdən ibarət olduğunu M.Patrikeyev və M.Wilson da qeyd etmişlər (2000).

A.Abuladzenin çöl muymuluna dair apardığı tədqiqat işləri də maraq doğurur. O, Alazan vadisinin hər iki sahilində müxtəlif illərdə 70-dən 100-dək cütün olduğunu qeyd edir. Tədqiqatçı Gürcüstan ərazisində və Azərbaycanın qərb zonasında çöl muymulunun sayca azalmasını müəyyən etmişdir. O, 1983-cü ildə Gürcüstan ərazisində 42 koloniyada 611 cütün yuvaladığını qeyd edir. Artıq 1989-cu ildə yerli populyasiyanın güclü deqradasiyaya uğradığını, cəmi 19 koloniyada 117 cütün yuvaladığını və azalmanın sonrakı illərdə də davam etdiyini göstərir. 1990-cı ildə 114 cüt, 1991-ci ildə 97 cüt, 1995-ci ildə yalnız İori vadisində cəmi 11 cüt qeydə alınmışdır. A.Abuladze 1997-2000-ci illərdə ətraflı axtarış aparıldığını, lakin ənənəvi yuvalama yerlərində yuvalamanın (yalnız bir neçə fərdi çıxmaq şərti ilə) olmadığını qeyd edir. A.Abuladze çöl muymulunun 1990-cı illərdən başlayaraq yuvalayan növ kimi Gürcüstanın faunasından, o cümlədən Azərbaycanın sərhəd boyu qərb zonalarından yoxa çıxdığını müəyyən etmişdir (Abuladze, 2001).

Çöl muymulunun sayının 500-3000 yuvalayan cütdən ibarət olduğunu bir sıra ədəbiyyat mənbələrində tapmaq olar (BirdLife International, 2004; Sultanov,

248245

Kərimov, 2006, 2007). E.Sultanov, T.Kərimov və Ş.İsayev (2007) 2005-2006-cı illərdə aparılan tədqiqatlar nəticəsində 44 yuvalama düşərgəsində 698 yuvanın aşkarlanmasını göstərirlər, lakin müəlliflər qeyd edir ki, tədqiqat bütün Azərbaycanı əhatə etmir.

E.Sultanov, T.Kərimov və A.Məmmədov 2004-2006-cı illərdə yuvalama və köç dövründə Varvara SES-də 42 (20 may) və 70 (5 iyun), Ceyrankeçməz qəsəbəsində avqustda 6, oktyabrda 12, Acıdərə məntəqəsində 35 (5 oktyabr), Culfa rayonunda 7-8 (Dizə k. Mart-may), Turyançay qoruğunda 4 fərdin (Ağdaş sahəsi, 20 may) yuvaladığını qeyd edirlər (Sultanov, Kərimov, 2007; A.Məmmədov, 2006).

T.Kərimovun və Ş.Talıbovun (2008) məlumatına görə 2006-2008-ci illərdə apardıqları sayğılar çöl muymulunun hazırki sayının 470-480 yuvalayan cütdən ibarət olduğunu göstərir.

Süni şəraitdə çoxaldılması və təbiətə qaytarılması. T.Kərimov və Ş.Talıbov tərəfindən ilk dəfə olaraq bu növün süni inkubasiya rejimi, süni şəraitdə saxlama, yemləndirmə, bəsləmə və təbiətə qaytarma üsulları hazırlanmışdır. Hazırlanan süni inkubasiya rejimi inkubasiya edilən yumurtaların 70%-dən bala almağa imkan vermişdir. Təbii şəraitdə yumurtalardan cücə çıxması isə 51,6-71,6% səviyyəsində olur. Süni inkubasiya yolu ilə alınan və süni şəraitdə bəslədilib böyüdülən balalar 2 üsulla təbiətə qaytarılır:

- Birinci üsulda 5-6 günlük bala bir fərd olmaq şərti ilə 1-2 bala olan yuvaya qaytarılır.

-İkinci üsulda isə 50 günlük bala süni şəraitdə saxlanılıb böyüdülərək düşərgədəki quşların içərisinə buraxılır. Qeyd edilən üsullarla balaların düşərgəyə qaytarılması təbiətdə müxtəlif səbəblərdən baş verən bala

itkisini azaltmaq məqsədi daşıyır. Nadir və nəsli kəsilməkdə olan növlərin süni şəraitdə artırılıb təbiətə qaytarılması üsulundan praktikada istifadə edilir.

Hər 3 növə aid mövcud ədəbiyyat materiallarının təhlili göstərir ki, bu növlərin hazırda və gələcəkdə daha səmərəli mühafizələri onların hərtərəfli öyrənilməsini tələb edir.

1. METODİKA VƏ TƏDQİQATÇILAR

Tədqiqat əsasən quşların yuvalama dövrü aparılırdı. İmperator qartalının yuvalarını müəyyənləşdirmək üçün mart ayının sonu, aprelin əvvəli məşin vasitəsi ilə, teleskop və durbindən istifadə etməklə axtarış aparılırdı. Yuvalar (təzə və ya keçən ildən qalan) qeydə alınır, yaxınlıqda və ya yuvanın içərisindəki quşun olması müəyyənləşdirilirdi. Ağaclar yarpaqlamadan imperator qartalının kifayət qədər böyük yuvasını 500-1000, bəzən isə həttdə 2000 metrədən tapmaq olurdu. Hər yuvanın GPS vasitəsi ilə koordinatları qeydə alınır və xəritədə göstərilirdi.

Yuvaların monitorinqi artıq balalar 8-10 həftəlik olanda və yuvadan uçmağa hazırlaşanda keçirilirdi. Bu vaxt artıq GPS vasitəsi ilə tapılan yuvalarda iri balalar görünür və onların sayına görə məhsuldarlığı hesablamaq mümkün olurdu. Bundan başqa, mümkün olan hallarda yuvanın altına keçib qartalın öz balalarına gətirdiyi yem obyektlərinin qalıqları qeydə alınır və beləliklə imperator qartalının qida rasionu müəyyənləşdirilirdi.

Leşyeyənin yuvalarının müəyyən edilməsi əsasən aprelin 2-ci yarısında və mayda aparılırdı. Bu vaxt üçün quşlar artıq yuvalarını tutur, yuva qurmağı bitirib, yumurta qoyub kürt yatmağa başlayırdılar. Yuvalar hündür qayalarda, kiçik dağlarda olan dəliklərdə, kiçik mağaralarda, bunların olmadığı halda qaya çıxıntılarının ("karnizlərin") altında yerləşirdi və ağ nəcisin olması ilə asan aşkar edilirdi. Yuvanın işlək olduğunu bilmək üçün quşun gəlişi qeydə alınır ki, adətən bu, axşam vaxtı baş verirdi. Yuvaların monitorinqi iyul ayının ortası və axırında aparılırdı. Bu vaxt bala artıq iri olurdu və qonur rəngdə olduğundan valideyin quşlardan asan seçilirdi. Lakin hələ uça bilmirdi və adətən yuvanın girişinə yaxın

otururdu. Yuvalar dərin olduqda balalar yalnız uçmağı bacarandan sonra görünürdülər. Valideynlər və bala hələ bir müddət yuvadan uzaqlaşmırdılar və asan müşahidə olunurdular.

Çöl muymulunun yuvalama düşərgələri artıq may ayından asanlıqla müşahidə yolu ilə aşkarlanırdı. Belə ki, adi muymuldan fərqli olaraq çöl muymulu nisbətən iri düşərgələrlə yuvalayır və uçuşda həmişə bir neçə, adətən 10-15 və daha çox quş görmək olur. Müşahidə yolu ilə uzağı bir neçə yüz metr və ya 1-2 km uzaqlıqda yerləşən düşərgəni tapmaq çətin olmurdu. Mümkün olan halda yuvaların sayı, olmadığı halda isə cütlərin sayı qeydə alınır. İyunun sonu iyulun əvvəlində düşərgədə quşların ümumi sayı yenə də sayılırdı və beləliklə cavanların hesabına olan artım təqribən müəyyən edilirdi (Sultanov, Kərimov, İsayev, 2008).

Tədqiqatlar biologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru **Elçin Sultanovun** rəhbərliyi altında aparılmışdır.

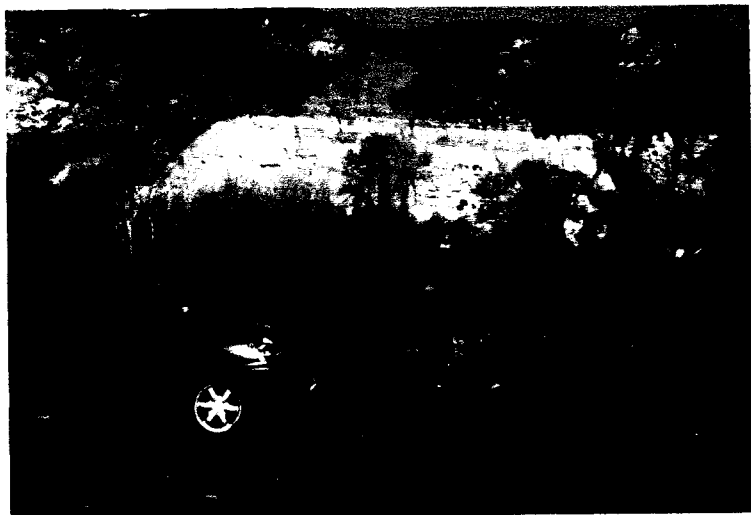
Naxçıvan Muxtar Respublikası üzrə məlumatlar Azərbaycan Ornitoloji Cəmiyyətinin Naxçıvan Şöbəsinin rəhbəri, Azərbaycan MEA Naxçıvan Bölməsi Bioresurslar İnstitutunun böyük elmi işçisi, biologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru **Arzu Məmmədov** tərəfindən verilmişdir.

Qarabağ, Mərkəzi Aran və Gəncə-Qazax bölgələri üzrə tədqiqatlar Azərbaycan Ornitoloji Cəmiyyətinin Qarabağ-Aran şöbəsinin rəhbəri **Əbülfət Səmədovun** iştirakı ilə, 2005-2009-cu illərdə imperator qartalı və çöl muymulu üzrə aparılan tədqiqatlar Azərbaycan Ornitoloji Cəmiyyətinin tədqiqatçıları, biologiya üzrə magistrlər **Şahin İsayevin və Gündüz Cəbrayılının** iştirakı ilə aparılmışdır.

Qeyd edilən 3 növ üzrə tədqiqatlar Azərbaycan Ornitoloji Cəmiyyətinin direktoru **Elçin Sultanovun** və

AOC-nin elmi katibi **Tahir Kərimov** tərəfindən 2001-2011-ci illərdə aparılmışdır.

Müəlliflər yuvaların tapılmasına və çöl tədqiqatlarının təmin olunmasına böyük dəstək verən Qəbələ rayonunun Savalan kəndinin sakini **Nahid Abdurrəhmanova**, Göyçay şəhərinin sakini **Məhəmməd Həşimova** və Zaqatala şəhərinin sakini **Zakir Əliyevə**; imperator qartalının tədqiqatlarına böyük praktiki və metodoloji dəstək verən Macarıstan Ornitoloji Cəmiyyətinin (BirdLife Macarıstan) tədqiqatçıları **Marton Xorvata** və **İmre Faterə** öz dərin təşəkkürlərini bildirirlər.

Səkil 1-2. Tədqiqatlar zamanı.

İMPERATOR (məzar) QARTALI

Dəstə: Qızılquşkimilər – Falconiformes
Fəsilə: Qırğılar – Accipitridae
Cins: Qartal – *Aquila* (Brisson, 1760)
Növ: İmperator (məzar) qartalı – *Aquila heliaca* (Savigny, 1809)

3.1. Azərbaycanca imperator qartalının yuvalama xüsyyətləri.

Müəyyən etdiyimiz yuvalama yerləri Kür sahili düzənlikdən tutmuş təqribən 600 m hündürlüyədək ərazilərdə qeydə alınmışdır. Yuvalama yerlərinin seçilməsinə yem bazası mühüm təsir göstərir. Yuvaların demək olar ki, hamısı ya taxıl zəmilərinin içində və ya yaxınlığında yerləşir. Bu da həmin sahələrdə qartalın yemini təşkil edən xırda gəmiricilərin və sürünənlərin bolluğu ilə əlaqədardır. Yemin bolluğundan asılı olaraq yuvalar arasında məsafə də müxtəlif olur. Azərbaycanda imperator qartalın yuvalarının yerləşdiyi ərazilərdə yuvalar arasında ən yaxın məsafə 1,5 km təşkil edir. Yuvaların təxminən 85 faizi hündür ağaclarda (20-40 m; adətən ağ qovaq – *Populus alba* və ya iri palıd – *Quercus longipes*, *Q. iberica* və s.) ağaclarında, təqribən 20-35 m

hündürlükdə, qalanı isə metal konstruksiyadan olan elektrik dirəklərində yerləşir. Lakin çox hündür ağac olmadığı halda yuvalar 10-15 m-lik ağaclarda, cəmi 10-12 m hündürlükdə yerləşə bilər. Yuvanın diametri 1-2 m arasında olur. Yuva həmişə ağacın ucundan bir necə metr aşağıda yerləşir (bəzən 10-15 m aşağıda).

Yuvaları dağıldıqda (insan və ya külək tərəfindən) yuvalayan cüt uzun illər seçdiyi ərazini tərk etməyərək yaxınlıqdakı ehtiyat yuvadan istifadə edir. Cütlər mart ayından yuva sahəsinə gələrək onu təmir edir, kürt yatır və iyulun əvvəlindən ortalarında balalar artıq yuvanı tərk edirlər. Ancaq, bir müddət quşlar hələ yuvanın yerləşdiyi yerdə gecələyirlər. Avqustdan başlayaraq yuva sahəsinə tərk edir və daha geniş ərazidə yerdəyişmələr edir.

3.2. İmperator qartalının Azərbaycanda qeydə alındığımız yuvalama yerləri.

1. Ağsu rayonu. Gəraybəyli kəndi ətrafında taxıl zəmisinin içərisində elektrik dirəyində bir yuva. 4 aprel 2007-ci ildə kürtyatma qeydə alındı. 2009-cu il iyulun birində uça bilməyən 2 bala və yuva ətrafında bir fərd valideyn müşahidə edildi.

2. İsmayilli rayonu. Qubaxəlilli kəndi ətrafında taxıl zəmisinin içində elektrik dirəyində bir yuva. 4 aprel 2007-ci ildə kürtyatma vardı. 2008-ci ildə yuva yandırılmışdır. 1 iyul 2009-cu ildə yuvanın bərpa edildiyi və yuvada 2 balanın olduğu qeydə alındı. Yuva ətrafında havada 2 yaşlı fərd müşahidə edilirdi.

3. Göyçay rayonu. Yekəxana kəndindən İsmayllıya gedən yolun üst tərəfində, su kəməri yaxınlığında, taxıl zəmisinin içində elektrik dirəyində bir yuva. 4 aprel 2007-ci ildə kürtyatma müşahidə olundu. 2008-2009-cu

illərdə aparılan müşahidələr zamanı yuvada 2 bala qeydə alındı.

4. Göyçay rayonu. Göyçay çayının sol sahilində evlərin yaxınlığında qovaq ağacında bir yuva. 2007-ci ildə burada yuvalama olsa da, küləyin uçurması (sakinlərin qeydi) səbəbindən yuva ləğv olmuşdur.

5. Göyçay rayonu Göyçay çayı boyu Maşanlı adlı ərazidə (çayın sağ sahilində) qovaq ağacında bir yuva. 7 aprel 2007-ci ildə kürtyatma qeydə alınsa da, sonrakı illərdə yuvalama müşahidə edilmədi *.

6. Göyçay rayonu. Türyançay qoruğu. Göyçay sahəsinin sərhəddində Göyçay çayının sol sahilində qovaq ağacında bir yuva. 2009-cu ilin iyulunda burada yuvalama qeydə alınmadı.*

7. Göyçay rayonu. Qaraçayın Göyçaya töküldüyü yerdən 5-6 km yuxarıda çayın kənarında qovaq ağacında bir yuva. 2007-ci ilin aprel ayında burada yuvalama qeydə alınsa da, 2009-cu ildə yuvalama müşahidə olunmadı.* Lakin 2011-ci ildə burada 2 böyük bala və valideyn quş qeydə alındı.

8. Ağdaş rayonu. Ağdaş-Xaldan yolunun təqribən 18-20-ci km-də, Nemətabad kəndinə çatmamış yolun sağ tərəfində, kanalın yanında elektrik dirəyində bir yuva. 5 aprel 2007-ci ildə kürtyatma vardı. Sonrakı ildə yuvalama qeydə alınmadı.

9. Ağdaş rayonu. Ağdaş-Xaldan yolunun 18-20-ci km-də, Nemətabad kəndinə çatmamış yolun sol tərəfində qovaq ağacında bir yuva. 2 iyul 2009-cu ildə yuvada bir bala qeydə alındı. Yuva ətrafında dirəkdə oturmuş 2 fərd müşahidə edildi.

10. Ağdaş rayonu. Türyançay qoruğunun içərisində, Savalan kəndindən təqribən 2 km cənuba doğru çayın kənarında qovaq ağacında bir yuva. 2 iyul 2009-cu ildə yuvada uça bilməyən 2 bala qeydə alındı. Həmin yuvada